

تقدیم به استاد مصطفی جیحونی

یکسانی ضبط‌های دو نسخه از شاهنامه و نتایج حاصل از آن

علی شاپوران

shapouran.ali@gmail.com

صحیح نیست؛ زیرا در عکسی که نگارنده از نسخه در دست دارد، دو دلیل بر نادرستی آن هست:

یکی ترنجی در آغاز که در آن صراحتاً نوشته شده «نصف دوم از کتاب شاهنامه از گفتار سلطان الشعرا فردوسی علیه الرحمه» (البته از روی عکس نمی‌توان گفت که این ترنج افزوده بعدیست یا جزء خود نسخه بوده است)؛

دیگر این که در صفحه نخست نسخه تزیین و تذهیبی هست شبیه به آنچه اغلب در یکی-دو صفحه نخست یک مجلد دیده می‌شود، نه در میانه نسخه. این صفحه خوشبختانه در «یادداشت‌های شاهنامه»ی خالقی مطلق هم دستیاب است.

جز این دو دلیل، دلیل دیگری نیز بر نادرستی آن نقل داریم و آن وجود دست کم دو نسخه دیگر است که نیمه دومشان از پادشاهی گشتاسپ (و نه لهراسپ) آغاز می‌شود (نک. رادفر، ۱۳۹۱: ۹، ۳) و نشان می‌دهد که چنین تقسیم‌بندی‌ای بی‌سابقه نبوده است.

خالقی مطلق در نیمه راه تصحیح شاهنامه به نسخه کراچی دست یافته و آن را چنان مفصل معرفی نکرده است که سایر نسخه‌ها را، و تا پایان و ویرایش نخست فقط در مقدمه جلد پنجم به آن اشاره‌ای کرده است (خالقی مطلق، ۱۳۷۵: ۵/ یازده). نیز، چنان که نمونه‌های معدودی از آن در این مقاله آمده است، در نقل نسخه‌بدل‌ها در برخی مواضع (به‌خصوص وقتی نسخ س، س^۲، ل^۲ و ب در ضبطی با این نسخه متفق بوده‌اند) ضبط آن را نیاورده است. امیدسالار (۱۳۸۹: ۱۰۲) این نسخه را خویشاوند نسخه لندن دانسته است و نیز نوشته «در این بخش از شاهنامه [داستان اسکندر؛ توضیح از نگارنده] در بسیاری از موارد با نسخه اساس همخوانی دارد و... به اقرب احتمالات این نسخه با نسخه اساس خویشاوند نزدیک است» (همان: ۱۲۳). هرچند بررسی این موضوع مستقیماً در حوزه این نوشته نیست، شواهدی در ادامه خواهیم دید مبنی بر این که این داوری در هشت‌هزار و چند بیت موضوع این نوشته (و از آن جمله در قسمتی از داستان اسکندر که ایشان اشاره کرده‌اند) دقیق نیست و این نسخه در مجموع با گروه نسخه استانبول (۷۳۱ و بیشتر با س^۲، ل^۲، لی، آ و ب) همراه است و این البته در زیرنویس‌های

دو نسخه از شاهنامه، یکی مورخ میانه سده هشتم و دیگری مورخ اوایل سده نهم، داریم که در نزدیک به یک‌ششم از متن شاهنامه چندان به هم شبیهند که اگر اصالت هر دو نسخه را بپذیریم، باید فرض کنیم که از یک مادر نسخه استنساخ شده‌اند. مقدمتاً این دو نسخه را تا حدی معرفی می‌کنیم:

۱. نسخه شاهنامه مورخ ۷۵۲ق (در بردارنده نیمه دوم شاهنامه از پادشاهی گشتاسپ به بعد) محفوظ در موزه ملی کراچی به شماره N.M 1957-913/3 - که از پادشاهی گشتاسپ، با نشان ک، جزء نسخ اصلی تصحیح خالقی مطلق است - به خط نسخی که مشابه آن را در نیمه نخست سده هشتم سراغ داریم نوشته شده است و کاتب آن، طبق انجامة «محمد بن عبدالکریم بن محمد بن ابی‌الحسین الفقیه التبریزی» است. استاد جلال خالقی مطلق (۱۳۹۴، نودوسه) با توضیح «از شخصی شنیدم» (و تأکید بر این که «بنده راست و دروغ این روایت را تضمین نمی‌کنم») چنین نقل کرده که اصل این نسخه شاهنامه‌ای تک‌جلدی بوده و علت این که امروز پادشاهی لهراسپ در نیمه دوم آن قرار ندارد این است که «این دستنویس از پدری به دو فرزندش ارث می‌رسد و آنها این دستنویس را برادرانه میان خود تقسیم می‌کنند و با کارد از میانه می‌برند» (همانجا)، و چنین است که پادشاهی لهراسپ در نصفه نخست این دستنویس جای گرفته است! نگارنده نمی‌داند ناقل این روایت که بوده، ولی این نقل

دفتر ششم (به تصحیح امیدسالار) نیز آشکار است. نسخه کراچی هفتمین نسخه تاریخ‌دار کهن شاهنامه (اعم از کامل و ناقص) است که تا امروز شناخته شده است. از حیث در برداشتن ضبط‌های نادر و کهن نسخه خویست و نیز از نظر داشتن ضبط‌های منفرد و بدون مشابه (و احتمالاً غلطی^(۱)) که به نسخه اساس آن راجع می‌شوند و ناشی از تصحیف و بدخوانی نیستند، شاید در شاهنامه‌های مورخ قرن هشتم نظیری نداشته باشد. در این نوشته، برای آسانی بررسی‌های بعدی، به پیروی از خالقی مطلق این نسخه را با علامت اختصاری ک نشان خواهیم داد.

۲. نسخه حاشیة ظفرنامه نسخه‌ایست کامل، مورخ ۸۰۷ق (محفوظ در لندن، کتابخانه بریتانیا به شماره ۲۸۳۳ Or.) که طبق انجامه آن توسط «محمود بن سعید بن عبدالله الحسینی» در شیراز کتابت شده است. این نسخه در سال ۱۳۷۷ به همت نصرالله پورجوادی و نصرت‌الله رستگار چاپ نسخه برگردان شده. رستگار حدس زده است که از خاتمه ظفرنامه تا پایان متن شاهنامه به خط دیگری است؛ هر چند خود متذکر شده است که «در خاتمه شاهنامه نیز نام کاتب «محمود الحسینی» ذکر شده است» (رستگار، ۱۳۷۷: یک). به نظر نگارنده متن و حاشیه و اول و آخر این نسخه همه خط یک کاتب است و تفاوت‌های جزئی آن را باید احتمالاً به حساب سرعت و تائی او، یا تعویض قلمش گذاشت.

خط نسخه نوعی نستعلیق متقدم شیرازیست که گاه به نسخ شبیه می‌شود (نک. صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰) و حتی برخی جاها بیشتر شبیه نسخ است تا نستعلیق. چنان که رستگار اشاره کرده است (رستگار، ۱۳۷۷: یازده) از شاهنامه حاشیة ظفرنامه، جز در تصحیح دو داستان رستم و سهراب (۱۳۵۲) و سیاوش (۱۳۶۶) چاپ بنیاد شاهنامه، در سایر تصحیح‌های شاهنامه استفاده نشده است. خالقی مطلق این نسخه را معرفی نکرده است و هر چند در دو جلد آخر ویرایش نخستش از شاهنامه

(۱). اغلاط نسخه متأخرتر معمولاً بسیار واضح است و معنی و گاه وزن و قافیة بیت را معیوب می‌کند؛ ولی در نسخ متقدم چنین نیست و در مجموع تعداد ضبط‌های منفرد آنها که ایراد اساسی وزن و قافیه و معنی دارند کمتر از نسخ متأخر است. در یافتن علت این پدیده موضوع دیگر است.

آن را جزء «دست‌نویسهای دیگری که بررسی شده‌اند» آورده (فردوسی، ۱۳۸۶: ۷/دوازده، ۸/دوازده)، چنان که پیش‌تر نیز بدان اشاره شده (شاپوران، ۱۳۹۶: ۵۷۲)، در عمل احتمالاً چندان به آن دقت نداشته و از آن هیچ استفاده‌ای نکرده است. عموماً بر این باور بوده‌اند (ریاحی، ۱۳۸۲: ۲۶۲) یا این را بدیهی دانسته‌اند (متینی، ۱۳۸۸: ۲۱۲) که این نسخه شاهنامه، رونوشتی از همان نسخه معروفیست که خود حمدالله مستوفی ترتیب داده بوده است؛ هر چند در خود نسخه تصریحی بر این موضوع نیست. بر جلد چاپ عکسی این نسخه هم نوشته‌اند «ظفرنامه حمدالله مستوفی به انضمام شاهنامه فردوسی به تصحیح حمدالله مستوفی» (مستوفی، ۱۳۷۷).^(۲) این نسخه را با نشان ظ نمایش خواهیم داد.

جلال متینی (۱۳۸۸: ۲۲۱) ضبط‌های این نسخه را با نسخ مبنای تصحیح خالقی مطلق سنجیده است، ولی چون از نیمه دوم شاهنامه فقط پانزده بیت آغازین داستان رستم و اسفندیار را بررسی کرده است، با اینکه در یافته که ظ در این پانزده بیت بیش از هر نسخه دیگری (۱۳ بار) باک مطابقت دارد، به نتیجه محکمی نرسیده است.^(۳) پیش از طرح یافته اصلی، باید اشاره کنیم که کتابت شاهنامه در حاشیه و متن ظفرنامه کاملاً منطبق بر شماره صفحات - که بر مبنای متن خود ظفرنامه است که پیوسته از صفحه ۱ تا ۱۴۷۴ آمده - نیست و جاهایی به این شرح پس و پیش شده است:

۱. صفحه ۱ الی ۹۷۴ (داستان رستم و شغاد - لشکرکشی فرامرز به جنگ شاه کابل)

(۲). ناگفته نگذاریم که برخی (مثلاً شریف‌زاده، ۱۳۹۳: ۲۳۵-۲۸۵) نسخه شاهنامه بزرگ ایلیخانی (موت) را شاهنامه مستوفی پنداشته‌اند و البته این پندار را بر دلیلی که به متن متکی باشد استوار نکرده‌اند. به هر روی، هر چند این موضوع مستقلاً بیرون از حوزه مطلب این مقال است، اینقدر را نباید ناگفته گذاشت که بی‌گمان ممکن نیست که حاشیة ظفرنامه و شاهنامه بزرگ ایلیخانی، هر دو، همان شاهنامه مصحح مستوفی باشند؛ چرا که تفاوت این دو نسخه بیش از آن است که بتوان هر دو را رونوشتی از یک نسخه اساس دانست، نسخه اساسی که با فاصله زمانی چندساله با یکی و کمتر از یک قرن با دیگری تنظیم شده باشد.

(۳). دفعات مطابقت متن ظ با هر یک از نسخ تصحیح خالقی مطلق در ۱۵ بیت نخست داستان رستم و اسفندیار، طبق شمارش جلال متینی، چنین است: ک. ۱۳ مورد؛ ب. ۸ مورد؛ ل. ۷ مورد؛ لی. ۶ مورد؛ س. ۶ مورد؛ ق. و، آ، ل، ن، آ، س. ۵ مورد؛ ق. ۴ مورد؛ ل. ۱ مورد.

۲. صفحه ۱۱۷۵ الی ۱۱۹۴ (داستان داراب)
۳. صفحه ۱۰۷۵ تا ۱۱۷۴ (لشکر فرستادن اسکندر به جنگ هفتواد)
۴. صفحه ۹۷۵ تا ۱۰۴۰
۵. صفحه ۱۰۴۹ و ۱۰۵۰
۶. صفحه ۱۰۴۱ تا ۱۰۴۸
۷. صفحه ۱۰۵۱ تا ۱۰۷۴ (بهرام گور و لنک آبکش)
۸. صفحه ۱۱۹۵ به بعد تا آخرین صفحه حاشیه (۱۵۵۹)
۹. صفحه ۱۴۷۴ تا آخرین صفحه متن^(۱) (۱۵۵۸)

این ترتیب به روشنی نشان می‌دهد که مطابق انتظار، حاشیه (شاهنامه) را پس از اتمام کتابت همه متن (ظفرنامه) نوشته‌اند و وقتی پس از کتابت حاشیه تمام صفحات ظفرنامه، هنوز مبلغی از اشعار شاهنامه نانوشته مانده‌است، توانسته‌اند تعداد صفحات اضافی لازم را کمابیش درست تخمین بزنند (هرچند عاقبت حدود یک صفحه از متن خالی مانده و با انجامه‌ای به خط جلی و قلم درشت و خوش پر شده‌است). از این که جابه‌جایی‌ها در محدوده‌های ۱۰۰، ۲۰، ۸ و صفحه‌ای رخ داده شاید بتوان حدس زد که ورق‌ها را در کراسه‌های چهاربرگی مرتب می‌کرده‌اند و هنگام نگارش حاشیه، این کراسه‌ها جابه‌جا و در یک مورد پشت‌ورو شده‌اند.

آمدیم برسر موضوع اصلی این نوشته. نکته‌ای که در بررسی این دو دستنویس به چشم می‌خورد، شباهت و بلکه اغلب یکسانی محتوای این دو نسخه در بخش بزرگی از نیمه دوم شاهنامه است. محدوده این شباهت از آغاز نسخه کراچی و میانه صفحه ۸۲۸ حاشیه ظفرنامه، یعنی آغاز پادشاهی گشتاسپ (منطبق بر دفتر پنجم تصحیح خالقی مطلق، صفحه ۷۵، بیت ۱) تا اواسط پادشاهی شاپور ذوالاکتاف (منطبق بر دفتر ششم تصحیح خالقی مطلق، صفحه ۳۰۴، بیت ۱۹۹) است. البته گسستگی‌ای در

(۱). نصرت‌الله رستگار، نویسنده مقدمه چاپ نسخه برگردان، به کتابت شاهنامه در متن و حاشیه، و نیز به دو مورد از سه مورد جابه‌جایی - که صفحات بیشتری را در بر می‌گیرند - اشاره کرده، ولی متوجه پس و پیش شدن متن در صفحات ۱۰۴۹ و ۱۰۵۰ (یعنی در یک برگ از نسخه) نشده‌است.

میانه این بازه هست؛ به این ترتیب که این همسانی در تمام پادشاهی گشتاسپ و تمام پادشاهی بهمن ادامه دارد و درست در آغاز صفحه ۱۱۸۸ ظفرنامه (منطبق بر بیت ۱۳۹ از پادشاهی همای، صفحه ۴۹۸ از دفتر پنجم تصحیح خالقی مطلق) از بین می‌رود. دو نسخه در ادامه پادشاهی همای و تمام ابیات پادشاهی داراب و دارا و اوایل حکمرانی اسکندر همچنان متفاوتند^(۲) تا در اوایل صفحه ۱۱۱۶ ظفرنامه (مابین ابیات ۶۳۸ و ۶۴۵ پادشاهی اسکندر، صفحه ۴۹ از دفتر ششم تصحیح خالقی مطلق) مجدداً همسانیشان به حدی می‌رسد که پیش از صفحه ۱۱۸۸ داشتند (متأسفانه نمی‌توان بی‌تی را که دو نسخه به هم می‌پیوندند دقیقاً تعیین کرد؛ چراکه در این شش-هفت بیت جز برخی ضبط‌های منفرد، و به اقرب احتمالات محرف، ضبط بیشتر نسخه‌ها و از جمله ک و ظ یکسان است و اختلاف چندانی بین آنها به چشم نمی‌خورد). همسانی دو نسخه سپس (با برخی لغزش‌های مقطعی در هر یک از دو نسخه در یکی-دو بیت) در بقیه پادشاهی اسکندر و تمام دوره اشکانیان و پادشاهی اردشیر و شاپور و اورمزد و بهرام اورمزد و بهرام بهرام و بهرام بهرامیان و نرسی و اورمزد بزرگ و اوایل پادشاهی شاپور ذوالاکتاف، تا صفحه ۱۰۲۸ ظفرنامه^(۳) و دقیقاً تا جایی که منطبق است بر بیت ۱۹۹ از پادشاهی شاپور دوم در تصحیح خالقی مطلق (صفحه ۳۰۴ از دفتر ششم) ادامه دارد و از بیت ۲۰۰ به بعد از بین می‌رود (البته در حدود ۳۰ بیت بعدی همچنان بین ضبط‌های این دو نسخه شباهت هست، ولی این شباهت بیش از شباهت دیگر نسخه‌های خویشاوند نیست). از حدود بیت ۲۳۰ پادشاهی شاپور دوم در تصحیح خالقی مطلق، دیگر این دو نسخه با هم ارتباط مستقیمی ندارند. این دو نسخه در بازه‌ای حدوداً ۹۵۰۰ بی‌تی، با کسر حدود ۱۳۰۰ بیت (دقیقاً ۱۳۱۶ بیت از تصحیح خالقی مطلق) که در آنها همسان نیستند، در نزدیک به ۸۱۰۰ بیت (۸۰۷۵ بیت از تصحیح

(۲). میزان شباهت این دو نسخه با سایر نسخ موضوع این مقاله نیست، ولی می‌توان گفت که بیشتر به خانواده‌س شباهت دارد و ظ به خانواده‌ل. از بازه‌ای که در آن دو نسخه به هم شباهت ندارند نمونه‌ای کوچک در ادامه آمده‌است.
(۳). علت پس و پیش شدن ابیات شاهنامه در ظفرنامه، چنان که گفتیم، جابه‌جایی صفحات کتابت شده ظفرنامه حین استنساخ شاهنامه است. این جابه‌جایی‌ها ارتباطی به ضبط‌ها ندارد؛ به این معنی که متن ظ که در داستان لشکرکشی فرامرز به کابل، در صفحه ۹۷۴، با ک تقریباً یکسان است، با گسستگی ترتیب صفحات و ادامه داستان در صفحه ۱۱۷۵ همچنان یکسان می‌ماند و دو نسخه که در صفحه ۱۱۹۴ متفاوتند، در ادامه داستان داراب در صفحه ۱۰۷۵ هم متفاوتند و قس علی هذا.

خالقی مطلق) مشابه، بلکه اغلب یکسانند. این همسانی هم در افتادگی‌ها و افزودگی‌ها و جابه‌جایی‌ها دیده می‌شود و هم در ضبط‌هایی که منحصراً در این دو نسخه آمده‌اند.

آنچه گفتیم توصیف کلی مواضع شباهت/ یکسانی دو دستنویس بود، که در مطاوی آن روشن شد که این دو دستنویس در کدام مواضع با یکدیگر شباهت/ یکسانی‌ای ندارند. پس از این می‌کشیم که ادعای طرح‌شده را با ارائه شواهد و قراین درستی اثبات کنیم.

۱. قراین شباهت/ یکسانی دو دستنویس

برای نشان‌دادن میزان این شباهت، ابتدا افتادگی‌ها و افزودگی‌ها و جابه‌جایی‌هایی را که از بین نسخ اساس خالقی مطلق فقط در ک رخ داده‌اند می‌آوریم و آنها را با ظ مقایسه می‌کنیم، سپس نمونه‌هایی از همسانی ضبط‌ها ارائه خواهیم کرد. برای این که حجم نمونه‌ها از حد مقاله بیرون نرود، به ارائه آنها از ابیات «گشتاسپ‌نامه دقیق»^(۱) بسنده می‌کنیم.

۱. الف. افتادگی‌ها

۱. بیت ۱۳۰
۲. بیت ۱۳۱ (خالقی مطلق به نبود آن در ک اشاره نکرده است)
۳. بیت ۱۵۰
۴. بیت ۱۵۱
۵. بیت ۲۴۶
۶. بیت ۲۵۰
۷. بیت ۳۰۰
۸. بیت ۳۳۲

• تمام این ۸ بیت جز در ک و ظ در تمام نسخ اساس تصحیح خالقی مطلق هستند.

• این ۸ مورد جز ابیات است که علاوه بر ک، یک یا چند نسخه از نسخه‌های س^۲، ق^۲، ل^۳، ل^۲ و کمتر از آنها لی، آ و ندرتاً نیز س، ق و ب آنها را ندارند (و البته ظ همچنان با ک همراه است) و عبارتند از ابیات ۲۸۱، ۳۲۳، ۳۴۴،

(۱). شماره ابیات ذکرشده بر مبنای تصحیح خالقی مطلق از پادشاهی گشتاسپ (دفتر پنجم) است.

۳۸۳، ۳۹۶، ۴۰۴، ۴۳۴، ۴۳۷، ۴۴۲، ۴۴۶، ۴۷۳، ۴۸۴، ۵۰۶، ۵۱۹، ۵۳۱، ۵۴۲، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۵، ۵۷۳، ۵۷۶، ۵۷۸، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۲۴، ۶۳۳، ۶۴۱، ۶۴۳، ۶۶۵، ۶۷۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۷، ۶۸۹، ۷۶۸، ۷۷۲، ۷۷۷، ۷۸۰، ۸۳۸، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۸ و ...

۱. ب. جابه‌جایی‌ها

۱. آمدن بیت ۲۴۲ بین ابیات ۲۳۷ و ۲۳۸ (خالقی مطلق به این جابه‌جایی اشاره نکرده است)
۲. آمدن بیت ۳۹۵ پس از بیت ۳۹۷
۳. جابه‌جایی دو مصرع بیت ۶۶۴
۴. جابه‌جایی دو بیت ۷۰۲ و ۷۰۳

• تمام این جابه‌جایی‌ها، که در میان نسخه‌های اساس تصحیح خالقی مطلق به ک منحصرند، در ظ نیز دیده می‌شوند.

۱. ج. افزودگی‌ها

در افزودگی‌ها نیز این دو نسخه همانندند. البته افزودگی‌های ک در محدوده مثال‌های این نوشته معدودند و جز بیت ۲۵ - که در ادامه خواهد آمد - هیچ‌یک منحصر به این نسخه نیستند؛ ولی همانندی پیش‌گفته به جاست و ابیاتی که خالقی مطلق به جای بیت ۳۲۳ و بعد از بیت ۵۹۶ و بعد از بیت ۶۸۲ (بیت اخیر در میان نسخ خالقی جز ک فقط در ل^۲ هست) و بعد از بیت ۹۵۳ به زیر خط برده، همگی در ظ هم آمده‌اند.

۱. د. ضبط‌های منحصر

ضبط‌های منحصر به ک در این محدوده فراوانند و تقریباً تمام این ضبط‌ها در ظ تکرار شده‌اند. در «گشتاسپ‌نامه دقیق» تعداد این همسانی‌های انحصاری، طبق شمارش نگارنده، به ۱۶۷ مورد می‌رسد که برای رعایت اختصار صرفاً به آوردن ۵۰ ضبط منفرد نسخه ک، در بین نسخ مبنای تصحیح خالقی مطلق، که عیناً در ظ آمده‌اند اکتفا می‌کنیم. بخشی از هر بیت را که ضبط آن منحصر به ک و ظ است با حروف درشت نشان داده‌ایم. می‌بینیم که تقریباً در هر ۷ بیت یک ضبط هست (از یک واژه تا یک مصرع) که در میان نسخ کهن، فقط در این دو نسخه آمده‌است. به‌خصوص همراهی این دو نسخه در

ضبط‌های به‌وضوح نادرست (مثلاً ضبط‌هایی که باعث نادرستی وزن یا قافیه می‌شوند) جالب‌توجه است.

۲۲. بیت ۱۶۷: از ایرانیان هرچه مردست نیز
• ضبط «نیز» در این بیت باعث نادرست شدن قافیه می‌شود؛ با این حال هر دو نسخه آن را حفظ کرده‌اند.
۲۳. بیت ۱۶۸: وز ایشان فزونتر نیابد بها
۲۴. بیت ۱۷۰: زمینشان همه پاک بیران کنم
۲۵. بیت ۱۷۲: وزان پس نوردید و کردش نشان
۲۶. بیت ۱۷۴: کنید آن زمان خویشتن را تباه
۲۷. بیت ۱۷۶: سوی تخت تابنده آرید روی
• خالقی مطلق ضبط ک را نقل نکرده و ضبط او «تابنده‌ش» است، بدون نسخه‌بدل؛ ولی هر دو نسخه ک و ظ «تابنده» دارند.
۲۸. بیت ۱۹۱: وزیر سپهبد برادرش بود
۲۹. بیت ۱۹۴: بجنگ اندرون نیزه او داشتی
• خالقی مطلق از ک فقط «جنگ» را - که باعث ایراد وزنی می‌شود- نقل کرده است، نه کل مصرع را.
۳۰. بیت ۱۹۷: کجا شاه توران سوی او نشست
۳۱. بیت ۲۰۲: سخن گفت بایدش هر کس بسی
۳۲. بیت ۲۰۷: نگیرد از و راه و آیین به
۳۳. بیت ۲۱۲: هلا زود برخیز و پاسخش کن
۳۴. بیت ۲۱۹: نبشت و نبشت از برش نام خویش
۳۵. بیت ۲۲۵: بخاک و بآبت نیاز آمده ست
۳۶. بیت ۲۳۳: ز ایوان فرخ بخلخ شدند
۳۷. بیت ۲۴۷: نبودی همی گفتنش را سزا
۳۸. بیت ۲۴۹: که ما خود بیاییم پیشین بگاه
• گذشته از منحصر بودن ضبط چهار واژه نخست به این دو نسخه، خالقی مطلق در ادامه مصرع، ضبط ک را «بنشین» نقل کرده است، ولی در عکس نسخه دو حرف نخست واژه بی نقطه‌اند. ضبط ظ «پیشین» است.
۳۹. بیت ۲۵۶: جهانشان نفرسوده رنج نیاز
۴۰. بیت ۲۶۰: چه داند که من کوس بر پیل بست
• ظ پس از «بر» واژه «سر» را افزوده و بیت را از وزن انداخته است. این ضبط با هیچ نسخه‌ای مطابقت ندارد و قطعاً سهو کاتب است.
۴۱. بیت ۲۶۲: سر تیغ ایشان کند کوربخت
• خالقی مطلق «کوربخت» را «کوزبخت» خوانده است.

۱. بیت ۱۷: بران خانه شد شاه یزدان پرست
۲. بیت ۲۰: سوی داور داوران کرد روی
۳. بیت ۲۷: سوی شاه وردان بیازیم چنگ
۴. بیت ۲۸: چو آیین شاهی بجای آورند
۵. بیت ۴۳: چنین گفت او را که پیغامبرم
۶. بیت ۴۴: خرد تیز کن کار گیتی ببین
۷. بیت ۷۰: فریدونش را نیزه با گاو سار
۸. بیت ۷۹: بران سایه مهر او بغنود
۹. بیت ۸۰: سوی آذران آذر آرید روی

• خالقی مطلق «آذران آذر» را در ک «آذران اندر» خوانده است، ولی عبارت به‌وضوح سه مد دارد و حرف دوم واژه دومش هم دندان ندارد و همان «آذران آذر» است و لاغیر.

۱۰. بیت ۹۰: بدین روزگار گذشته گراو
• خالقی مطلق «گراو» را در ک «کواو» خوانده است، اما «کراو» (= گراو) در این دستنویس واضح است.
۱۱. بیت ۱۱۱: بدان پیر جادو ستوه آمدند
۱۲. بیت ۱۲۸: نبشتم یکی نامه شهریار / چنان چون بد اندر خورش شاهوار
۱۳. بیت ۱۲۹: سوار جهاندار گرد گزین
۱۴. بیت ۱۴۰: همی ننگریدی پس و پیش را
• در مصرع دیگر (نخست) این بیت، در ظ ضبط منفرد هست که در هیچ نسخه‌ای نیست و معنای بیت را نیز دچار اشکال می‌کند و بی‌گمان ناشی از سهو کاتب نسخه است.
۱۵. بیت ۱۴۴: ترا بیش بود از مهان آب روی
۱۶. بیت ۱۴۵: بزرگی و شاهی و بخشنده
۱۷. بیت ۱۵۳: که هم دوست بودست و هم نیک یار
۱۸. بیت ۱۵۶: گر ایدونک این پند من بشندی
• کاتب ظ دو نقطه هم زیر نون گذاشته، ولی درست همان «بشندی» است که وزن و قافیه را درست می‌کند.
۱۹. بیت ۱۵۷: سپارم ترا همچو ایران زمین
۲۰. بیت ۱۵۹: بداستام‌ها در نشانه گهر
۲۱. بیت ۱۶۱: گر ایدونک نپذیری این پند من

دستنویس‌ها اشتراکاتی دارد، در بازه‌ای گسترده‌تر از یک بیت، اشتراک کلی منحصر به همین دو دستنویس است.

برای نمونه ۵۰ بیت از آغاز پادشاهی گشتاسپ (از اولین تصویر ک؛ صفحه ۸۲۸ ظ؛ دفتر پنجم از ویرایش نخست خالقی مطلق، صفحه ۷۵، بیت ۱) را بر اساس ک می‌آوریم و با ظ و نسخ مبنای تصحیح خالقی مطلق و نیز نسخه سن ژوزف مقایسه می‌کنیم. ضبط‌های ک را از عکس آن نقل کرده‌ایم، نه زیرنویس‌های خالقی مطلق، اما در نقل اختلافات نسخ از پانویس‌های خالقی مطلق سود برده‌ایم. شاید در رجوع به خودنسخ، تعداد تفاوت‌ها بیشتر شود، ولی همین اندازه برای بیان مقصود ما و بررسی صحت ادعای این نوشته توسط دیگر پژوهشگران کافیت است. نشانه‌های دیگر نسخ همان نشانه‌های خالقی مطلق است. نسخه سن ژوزف را با ژ نشان داده‌ایم. نسخه‌ها را بر اساس ترتیب تاریخی آورده‌ایم^(۲) و از تقسیم آنها به «اصلی و فرعی» (چنان که خالقی مطلق کرده است) پرهیز کرده‌ایم. هر جا تفاوت نسخه‌ها زیاد و متعدّد بود، از نسخه بدل مثبت (که در اینجا یکسانی ضبط دیگر نسخه‌ها با ضبط ک-ظ را می‌نماید) بهره برده‌ایم.

۱. چنین^۱ دیدگوننده یک شب به خواب
که یک^۲ جام می^۳ داشتی چون^۴ گلاب (=ظ)
۱. ل، س، لن، ق، لی، پ، لن، آ؛ چنان؛ ک-ظ = ژ، س، ق، آ، ل، و، ل، ب.
۲. ق، آ، ل؛ یکی.
۳. ق، و؛ که جامی ز می.
۴. ل؛ پر؛ س؛ با؛ ژ؛ داشت همچون.
• ضبط بیت در ک-ظ = ل، ب.

۲. دقیقی ز جایی پدید آمدی
بران^۲ جام می داستانها زدی (=ظ)
۱. ل، لی، آ؛ برون.
۲. ژ، س، ق، پ، ل، آ؛ ب؛ بدان.
• ضبط بیت در ک-ظ = لن، س، آ، ق، آ، لی، ل، و، لن، آ.
۳. بفردوسی آواز دادی که می
مخور جز بر^۱ آئین کاوس کی (=ظ)

(۲). برای ترتیب ثبت ضبط‌های نسخه سن ژوزف، فعلاً از نتایج بررسی‌های پیشین تبعیت کرده‌ایم و ضبط‌هایش را بعد از لندن ۶۷۵ و پیش از استانبول ۷۳۱ آورده‌ایم. برای نسخه س^۲ (استانبول H. 1510) تاریخ ۷۸۳ هـ را به جای تاریخ مجعول ۹۰۳ هـ پذیرفته‌ایم (نک. چاغمن و سوچک، ۱۳۷۱).

۴۲. بیت ۲۷۹: بزdnای و کوس و بنه برنهاد

۴۳. بیت ۲۹۲: همان کافر دل پراگنده کین

۴۴. بیت ۳۲۴: چو تو نیست اندر جهان سربسر / جهاندار
دادن بدانش هنر

• قافیۀ سایر نسخ «هیچ کس / بس» است

۴۵. بیت ۳۲۸: بدادی مرا این خرد وین هنر

• خالقی مطلق ضبط مصرع نخست ک را به دست نداده است.

۴۶. بیت ۳۳۱: به دین و به دین آور پاک رای

۴۷. بیت ۳۴۸: که هرکس نداند مرآن را شمار

۴۸. بیت ۳۵۰: بکینش کند گرم اسپ سیاه

۴۹. بیت ۳۵۳: بیایدش آنگاه فرزند من

۵۰. بیت ۳۵۴: چو دشمن برآید بروی سپاه

• در این ۳۵۴ بیت، فقط ۵ ضبط در ک هست که در ظ تکرار نشده و همه ناشی از سهو واضح و خطای مسلم کاتب ک، یا در قرائت نسخه اساس یا در کتابت، است. این ضبط‌ها (جز موارد مربوط به ۵۰ بیت نخست که در بخش بعد خواهد آمد) عبارت است از ابیات ۹۳ («از کهان تا مهان» به جای «از کهان و مهان») و ۹۷ («صد هزاران هزارست» به جای «صد هزاران سوارست») و ۹۹ («جز ار جاسپ نشنید» به جای «چو ار جاسپ بشنید»)^(۱).

۱. ه. یکسانی در بازه‌هایی گسترده‌تر از یک بیت

جز ضبط‌های یادشده که منحصر به دو نسخه ک و ظ است، ابیات متعدّدی نیز می‌بینیم که فقط در این دو نسخه شبیهند، هر چند هیچ واژه‌ای از واژگان آن ابیات نیست که دست کم در یک نسخه دیگر تکرار نشده باشد. جز در ۵۰ بیت نخست پادشاهی گشتاسپ که خواهد آمد، در ۱۰۰ بیت نخست پادشاهی گشتاسپ، ابیات منطبق بر بیت‌های ۶۷، ۷۹ و ۹۱ از تصحیح خالقی مطلق نیز چنین است. میانگین تعداد چنین ابیاتی در بازه‌ای که دو نسخه همسانند حدوداً هفت بار در هر صد بیت است. اهمیت بررسی اینگونه ابیات از آن نظر است که نشان می‌دهد اگرچه ضبط‌های دو نسخه در هر بیت با دیگر

(۱). نزدیک بودن مواضع این اختلاف‌ها و سهو مکرر کاتب ک ممکن است ناشی از کاهش تمرکز او در حین نگارش باشد.

۱. ژ: مخور می تو از جام کاوس کی؛ س، لن، ق، لی، ل، آ، پ، لن، آ، ل، آ، ب: به.
- ضبط بیت در ک-ظ = ل، س، آ، ق، و.
۴. که شادی^۱ گزیدی بگیتی^۲ ز^۳ بخت
که نازد^۳ بدو تاج و دیهیم^۴ و تخت (= ظ)
۱. ل، ژ، س، لن، ق، آ، پ، و، لن، ل، آ، ب: شاهی (ژ: چوشاهی)؛ ک-ظ = س، ۲، لی، ل، ۳، آ.
۲. لن، و، لن، آ: به گیتی که؛ ق: ز گیتی که؛ آ: ز گیتی ز؛ س: ز گیتی و؛ پ، ل، آ، ب: ز گیتی به؛ ل: ز گیتی گزیدی که؛ ق: بگیتی گزیدی که؛ ک-ظ = ژ، س، ۲، لی، ل، آ.
۳. لن، ق، ق، آ، پ، لن، آ: بنازد؛ و: بدو نازد و.
۴. ل: لشکر و تاج و.
- خالقی مطلق ضبط مصرع دوم ک را به دست نداده است.
- ضبط بیت در ک-ظ = س، ۲، لی، ل، آ.
۵. شهنشاه محمود گیرنده شهر
ز شادی^۱ بهر کس رساننده بهر (= ظ)
۱. ق، س، ۲، ل، آ، پ، ل، آ، ب: شاهی؛ لن، ق، آ، لن، آ: گیتی.
- ضبط بیت در ک-ظ = ل، ژ، س، لی، و، آ.
۶. از امروز^۱ تا سال هشتاد^۲ و پنج
بکاهدش رنج و ببالدش^۳ گنج (= ظ: رنج)
۱. ل، و: ز نوروز؛ ل: که امروز.
۲. لی، پ، آ، ب: هفتاد.
۳. ل: نکاهدش؛ لن، ب: ببالدش؛ ژ: نکاهدش گنج و نالد ز رنج؛ ق: ببالدش گنج و نالد ز رنج؛ پ: نکاهدش گنج و ببالدش رنج.
- خالقی مطلق ضبط ک را به اشتباه «ببایدش» خوانده است.
- ضبط «رنج» در ظ سهو کاتب است و در آن بافت منفرد.
- ضبط بیت در ک-ظ (بدون احتساب «رنج») = س، س، ۲، ق، آ، لن، ل، آ.
۷. وزان^۱ پس بچین اندر آرد سپاه
همه مهتران برگشایند راه (= ظ: برگشاینده)
۱. ل: ازین؛ س، ق، آ، لی، آ، ب: ازان.
- ضبط «برگشاینده» نیز منفرد و سهو کاتب ظ است.
- ضبط بیت در ک-ظ (بدون احتساب «برگشاینده») = ژ، لن، ق، س، ۲، ل، آ، پ، و، لن، ل، آ.
۸. نبایدش^۱ گفتن کسی^۲ را درشت
همه تخت^۳ شاهانش^۴ آید^۵ بمشت (= ظ)
۱. ل: نبایدش؛ لن، آ: ببایدش.
۲. ق: گفتن کس او را؛ ژ: بنزدیک او کس نیاید.
۳. ل، لن، ق، آ، پ، لن، آ: تاج.
۴. ق، لی، آ: شاهش.
۵. ل، س، لن، ق، آ، و: آمد.
- خالقی مطلق ضبط «تخت» را از ک نقل نکرده است.
- ضبط بیت در ک-ظ = س، ۲، ل، آ، ب.
۹. برین^۱ نامه بر^۲ چند بشتافتی (= ظ: چندی)
کنون هرچه جستی همه یافتی
۱. ل، س، لی، و، آ: بدین.
۲. ل، س، س، ۲، لی، ل، ۳، و، آ، ل، ۲، ب: گر؛ ق: هر.
- ضبط ظ دارای اشکال وزنی و مسلماً خطای کتابت است.
- ضبط بیت در ک-ظ = ژ، لن، ق، آ، پ، لن، آ.
۱۰. ازین باره من پیش گفتم سخن
اگر بازبایی بخیلی مکن^۱ (= ظ)
۱. ژ: سخن می نیاید سراسر بین؛ ق: سخنها سراسر نیامد بین.
- ضبط بیت در ک-ظ = همه نسخ جز ژ، ق.
۱۱. ز گشتاسپ^۱ و ارجاسب^۲ بیتی هزار
بگفتم سرآمد مرا روزگار^۲ (= ظ)
۱. ل: «و».
۲. ژ: بگویم سرآید؛ پ: بگویم سراسر ز آموزگار؛ س: پس از این بیت یک بیت افزوده است که در ک-ظ نیست.
- ضبط بیت در ک-ظ = همه نسخ جز ل، ژ، پ.
۱۲. گرنامه^۱ نزد شهنشه رسد^۲
روان من از خاک بر مه رسد^۲ (= ظ)
۱. ل: گر این مایه.
۲. ژ: رسید؛ س: دو بیت افزوده است که در ک-ظ نیست.
- ضبط خالقی مطلق، با یک نسخه بدل، «گر آن مایه» است. احتمالاً کاتب نسخه اساس ک و ظ یا یکی از حلقه‌های زنجیره نسخ اساس این دو، آن را «گران مایه» خوانده و «گرانمایه» نوشته و این صورت بدین دو نسخه نیز راه یافته است (دور نیست که کاتبی «آن مایه» را سرهم نوشته باشد).
- ضبط بیت در ک-ظ = همه نسخ جز ژ، ل، ۲.
۱۳. کنون من بگویم سخن کونگفت^۱
منم^۲ زنده او^۳ گشت^۴ با خاک جفت (= ظ)
۱. س، ۲، ل، آ، پ، لن، آ، ب: بگفت؛ ژ: کنون من بگویم سخن گوی گشت؛ در سایر نسخ حرف نخست (در «نگفت») نقطه ندارد؛ ک-ظ = ق، آ، لی.
۲. ژ، ق: که من

۳. ژ: زنده و.
۴. ژ، س، ل، آ، ب: گشته.
- ضبط بیت در ک-ظ = ق. آ.
۱۴. چو گشتاسپ را داد لهراسپ تخت
فرود آمد از تخت و بر بست^۱ رخت (= ظ)
۱. ل: خاک و برگشت.
- ضبط بیت در ک-ظ = همهٔ نسخ جز ل. آ.
۱۵. بلخ گزین^۱ شد بدان نوبهار^۲
که یزدان پرستان^۳ شد آن^۴ روزگار (= ظ: بدان)
۱. ق: برین.
۲. ل: ز بهر بهار؛ ل، ق، آ، ل: بران... آ: بدین روزگار؛ ب: بران روزگار.
۳. ق، پ: آتش پرستان؛ و: بودی بتستان.
۴. و: در آن؛ ل: بران؛ دیگر نسخ: بدان.
- «شد آن» به وضوح خطای کاتب ک است.
- ضبط بیت در ک-ظ = ژ، س، ل، آ، ب.
۱۶. مران خانه^۱ را داشتندی چنان
که^۲ مر مکه را تازیان این زمان^۳ (= ظ)
۱. ل، و: جای.
۲. ل، س، ق، آ، ل، آ، ب: چو.
۳. س، و، ل، آ، ب: این زمان تازیان.
- ضبط بیت در ک-ظ = ژ، س، ق، آ، ل.
۱۷. بران^۱ خانه شد شاه^۲ یزدان پرست
فرود آمد آنجا و هیکل ببست^۳ (= ظ)
۱. ژ، ق، پ: در آن؛ دیگر نسخ: بدان.
۲. ژ، ق، پ: مرد.
۳. ل: فرود آمد از جایگاه نشست؛ ژ، پ: ... آنجا و بنشست پست؛ ق: ... آنجا و بگشاد دست؛ آ، ل، آ، ب: ... بدست.
- ضبط بیت در ک-ظ = هیچ کدام.
۱۸. ببست آن در آفرین خانه را^۱
نهشت اندر آن خانه^۲ بیگانه را^۳ (= ظ)
۱. ژ: نازنین خانه را؛ ل، آ: خانه آفرین.
۲. ل: نماند اندرو خویش و؛ و: ... جای.
۳. ل، آ: پرستش همی کرد رخ بر زمین؛ ق، ل: این بیت را ندارند.
- ضبط بیت در ک-ظ = س، ل، س، آ، ق، پ، ل، آ، ب.
۱۹. بپوشید جامهٔ پرستش^۱ پلاس
چنان کرد باید خرد را^۲ سپاس (= ظ)
۱. ژ: بهر عبادت.
۲. ل، ق، آ، و: خرد را چنان کرد باید؛ ژ: ز یزدان چنین داشت باید؛ ل، پ، ل: این بیت را ندارند.
- ضبط بیت در ک-ظ = س، ل، آ، ب.
۲۰. بیفکند باره فروهشت موی
سوی داور^۱ داوران^۲ کرد روی (= ظ)
۱. ل، ل، ق، آ، و، ل: روشن.
۲. همهٔ نسخ (جز ک و ظ): دادگر.
- در ژ این بیت پیش از بیت ۱۹ آمده است.
- ضبط بیت در ک-ظ = هیچ کدام.
۲۱. همی بود سی سال پیشش پپای^۱
بران سان^۲ پرستید باید خدای^۳ (= ظ)
۱. ق: ... پیش خدای؛ ل، آ: همی سی سال سی پیش داور پپای.
۲. س، ل، آ، ل، ب: بدانسان؛ ل، ق، آ، ل: برینسان؛ پ، و: بدینسان؛ ک-ظ = ل، س، آ، ل.
۳. ق: میان پرستندگان بر پپای
- ضبط بیت در ک-ظ = ل، س، آ، ل (مصراع دوم در ژ خوانا نیست).
۲۲. پرستش^۱ همی کرد خورشید را
چنان بوده بد راه^۲ جمشید را (= ظ)
۱. ل، ژ، ل، ق، پ، و، ل: نیایش؛ ق: ستایش.
۲. ژ: چو آیین بدی شاه؛ ق: چو آیین بدی دین؛ ل: چنان چون بود راه.
- ضبط بیت در ک-ظ = س، ل، آ، ل، آ، ب.
۲۳. چو گشتاخت^۱ بر شد بتخت پدر^۲ (= ظ: گشتاسپ)
که فر پدر^۳ داشت و بخت پدر^۴
۱. همهٔ نسخ: گشتاسپ.
۲. س: بلند.
۳. ل: که هم فر او؛ ژ: که مهر پدر؛ و: ... کیان.
۴. س: بلند؛ ل: که فرزند زبید بتخت پدر.
- «گشتاخت» ضبط منفرد و سهو کاتب ک است.
- خالقی مطلق ضبط مصراع دوم ک را به دست نداده است.
- ضبط بیت در ک-ظ = ق، آ، ل، پ، ل، آ، ب.
۲۴. بسر بر نهاد آن پدر داده^۱ تاج
چه^۲ زینده باشد بر آزاده^۳ تاج^۴ (= ظ)
۱. ق: بدو داده.
۲. ل، ل، پ، و، ب: که.

- ضبط بیت در ک-ظ = همهٔ نسخ جز لی، آ.
- ۳۶. گزینش^۱ بدادند شاهان همه
بشستش^۲ دل نیکخواهان همه (ظ: بشش)
- ۱. ل: گزیدش؛ ژ: چودینش گرفتند؛ آ: خراجش.
- ۲. ل، لن، ق، آ، پ، لن: آ: بشستش؛ ژ: بجست او؛ لی: نشستن؛ ب: بشستن؛ س، س، آ، ل: آ: نشستش؛ ک-ظ = و، آ. پس از این بیت، س چهار بیت و س^۲ سه بیت افزوده‌اند که دو تا از این ابیات بین آن دو نسخه مشترک است و در ک-ظ نیست.
- ضبط این بیت در ک در نسخه‌بدل‌های خالقی مطلق نقل نشده‌است.
- ضبط بیت در ک-ظ = و، آ.
- ۳۷. مگر شاه ارجاسب توران خدای^۱
که دیوان بندگی به پیشش^۲ بی‌پای^۳ (=ظ)
- ۱. ژ: توران زمین - ... ورا همنشین.
- ۲. ل، آ، ب: ز دستش؛ ق: بدن (کذا) پیش تختش؛ ل پس از این بیت بی‌پای افزوده که در ک-ظ نیست.
- ضبط بیت در ک-ظ = همهٔ نسخ جز ژ، ق، ل، آ، ب.
- ۳۸. گزیتش^۱ بپذرفت و شنید پند (ظ: بپذرفت و شنید)
اگر پند نشنید ازو^۲ دید بند^۳
- ۱. ژ: که دینش؛ آ: خراجش.
- ۲. ل: زو؛ ل: آزان.
- ۳. و: شد دردمند.
- تمام نسخ «بپذرفت/ نشنید» دارند و می‌توان حدس زد که در مادر نسخه ک-ظ «بپذرفت/ بشنید» بوده یا حرف نخست افعال نقطه نداشته و کاتب ک، که باسوادتر و دقیق‌تر است، حرف نخست را بی نقطه رها کرده، ولی کاتب ظ به غلط نقطه گذاشته یا از غلط اساس پیروی کرده‌است.
- ضبط بیت در ک-ظ (بدون احتساب «بپذرفت/ بشنید») = س، لن، ق، س، آ، ق، لی، ل، آ، پ، لن، آ، ب.
- ۳۹. وزو بستدی نیز^۱ هر سال باژ^۲
چرا^۳ داد باید بهامال باژ^۴ (ظ: بدیها مال)
- ۱. پ: شاه.
- ۲. و: مال.
- ۳. ق: آ: که را.
- ۴. ژ: ساز؛ پ: ساز؛ و: مال؛ لی: بهر مال باز؛ آ: بهر سال باژ؛ ق: این بیت را ندارد.
- ضبط منفرد ظ، که وزن را هم دچار خلل می‌کند، قاعدتاً از بدخوانی «باید بها» ناشی شده‌است.
- ضبط بیت در ک-ظ (بدون احتساب «بدیها مال») = س، لن، ق، س، آ، ق، لی، ل، آ، پ، لن، آ، ب.
- ۴۰. چویکچند سالان^۱ برآمد برین
درختی پدید آمد اندر زمین (=ظ)
- ۱. ژ: نزدیک سالی؛ ق، پ: گاهان؛ لن، ق، آ: گاهی.
- ضبط بیت در ک-ظ = ل، س، س، آ، لی، ل، آ، و، ل، آ، ب.
- ۴۱. بایوان^۱ گشتاسپ بمیان^۲ کاخ
درختی گشن بیخ^۳ بسیارشاخ (=ظ)
- ۱. ل: در...؛ س، و: ز...؛ دیگر نسخ: از...؛ ک-ظ = ق، ل، آ، ب.
- ۲. ل: برسوی؛ ژ: و میدان و؛ س: میدان و؛ ق: پیدا؛ ل، آ، ب: در صحن؛ ق، آ، ل، پ: تا پیش و؛ و: گشتاسپ بایوان و؛ ک-ظ = س، لن، لی، لن، آ، آ.
- خالقی مطلق ضبط ک را نیاورده‌است.
- ۳. ل: بود؛ ژ، پ: درختی قوی بود (پ: گشت) با بیخ (پ: یال) و شاخ.
- ضبط بیت در ک-ظ = هیچ کدام.
- ۴۲. همه برگ او^۱ پند و^۲ بارش خرد (ظ: شارش)
کسی کز چنو بر خورد^۳ کی مرد
- ۱. ل: وی.
- ۲. ژ: بار او پند و برگش؛ س: آ: همه پند بد برگ.
- ۳. ل: کو خرد پرورد؛ ژ: کز چنان؛ ق، ل: کز خرد بر خورد؛ ک-ظ = س، لن، س، آ، ق، لی، پ، و، ل، آ، ب (ل: آ: کز چنو؛ س، س، آ، لی: کوچنو).
- ک دو نقطه هم زیر حرف دوم «چنو» گذاشته‌است و ظاهراً مردد بوده که این واژه «چیز» است یا نه.
- ضبط بیت در ک-ظ (بدون احتساب «بارش») = لن، ق، آ، پ، و، آ، ب.
- ۴۳. خجسته پی^۱ و نام او زردهشت
کز اهرمنی دست گیتی بهشت^۲ (=ظ)
- ۱. ل، س، آ: پی (پی)؛ لن: آ: برو.
- ۲. ل، ژ، ق، پ، و: که اهرمن (و: اهریمن) بدکش را بکشت (ق: بهشت)؛ س، س، آ، لی، آ، ل، آ، ب: ... بشست؛ لن، آ، ق: آ: ... دست (لن: آ: دشت) کش را بکشت؛ ک-ظ = ل، آ.
- ضبط بیت در ک-ظ = ل، آ.
- ۴۴. چنین گفت او را که^۱ پیغامبرم^۲
سوی تو خرد رهنمون آورم^۳ (=ظ)
- ۱. ژ، لن، ق، آ، پ، و، لن، آ، ب: به شاه جهان گفت؛ ل: همی گفت

۴۹ با) و در سه بیت نیز ضبط بیت در ک-ظ فقط بر دو نسخه عیناً منطبق است (بیت ۱ بر ل، ب، بیت ۳۶ بر و، آ، بیت ۴۸ بر ل، و). اهمیت منحصر به فرد یا نادر بودن ضبط کل بیت در این دو نسخه (هرچند هر لغت یا بخشی از آن در برخی نسخه‌ها آمده باشد) هیچ کمتر از ضبط انحصاری یا نادر تک تک واژه‌ها نیست. یک مورد افزودگی منحصر به این دو نسخه (بیت ۲۵) نیز شواهد همسانی دو نسخه را کامل می‌کند.

اما تعداد موارد اختلاف این دو نسخه با سایر نسخ بسیار بیشتر و به ترتیب فراوانی به این شرح است^(۱): ژ، ل، ق، پ، و، ق، ل، ن، ل، ن، ل، آ، س، ل، ل، آ، ب، س، آ.

۵۰ بیت فوق اتفاقاً از مواضعی است که شباهت نسخه‌ها با هم زیاد است و بین دو نسخه ما نیز تفاوت بیش از چیزی است که در کل آن ۸۰۰۰ و اندی بیت می‌یابیم. مثلاً در پایان شعر دقیقی، در «بازگشت به سخن فردوسی» (دفتر پنجم، ص ۱۷۵، ب ۱۰۲۹ به بعد) در ۵۲ بیت، ظ و ک تنها در ۵ مورد اختلاف دارند، که یک مورد آن خطای کاتب ک است و سه مورد سهو کاتب ظ و فقط یک اختلاف را می‌توان به چیزی جز سهو کاتب هم منسوب کرد^(۲). در همین بخش، تعداد اختلافات این دو نسخه با سایر نسخ بدین شرح است:

• ل (۵۶ مورد)، ق (۵۱ مورد)، ل (۵۱ مورد)، ل (۴۷ مورد)، پ (۴۷ مورد)، و (۴۵ مورد)، ق (۴۲ مورد)، س (۴۱ مورد)، ب (۳۹ مورد)، ل (۳۴ مورد در ۳۴ بیت؛ این نسخه از بیت سی و چهارم این بخش تا پایان آن افتادگی دارد)، ژ (۲۶ مورد در ۲۵ بیت؛ این نسخه، تقریباً مثل ترجمه بنداری، قسمت اعظم این بخش را ندارد و ابیات ۳ تا ۸ را دارد و سپس ۱۹ بیت آخر را)، آ (۲۶ مورد)، س (۲۵ مورد)،

(۱). اعداد حاصل از این شمارش ناچار چندان دقیق نیست؛ چرا که نخست، «میزان» اختلاف را نشان نمی‌دهد (مثلاً تفاوت «بدین/بدان» همان‌طور شمرده می‌شود که تفاوت کامل یک مصرع؛ یا تفاوت دو نسخه در دو موضع ناپیوسته از یک بیت در حد یک واژه «و» مورد) اختلاف به حساب می‌آید، ولی تفاوت سه واژه بهم پیوسته گاه «یک» اختلاف شمرده می‌شود) و دوم، ضبط تمام نسخ (از جمله نسخ «اصلی») گاه در زیرنویس‌های خالقی مطلق ثبت نشده است. بنابراین اگر، مثال را، قرار بر تعیین درجه «خویشاوندی» نسخ با یکدیگر باشد، چنین شمارشی نارساست، ولی همسانی دو نسخه محل بحث آنقدر آشکار و چندان بیش از شباهتشان به سایر نسخ است، که نیازی به شمارش نیست.

(۲). علت آوردن نتایج بررسی ۵۲ بیت به جای ۵۰ بیت، افتادگی‌ها و افزودگی‌های برخی نسخ است. به علاوه برای رعایت اختصار، به آوردن نتایج بررسی بسنده کردیم و از نقل ابیات و اختلافات نسخ چشم پوشیدیم.

لی (۲۴ مورد)، ل (۲۴ مورد)^(۳).

• در این ۵۲ بیت ۹ بار ضبط ک-ظ منحصر به همین دو نسخه است و در هیچ نسخه دیگری نظیر ندارد. افتادگی یک بیت هم فقط در این دو نسخه رخ داده است. جز این، ضبط دو نسخه یک بار فقط در یک نسخه (لی)، دو بار در دو نسخه (یک بار در ل، پ و یک بار در لی، آ) و سه بار در سه نسخه (یک بار در ل، س، لی و دو بار در س، لی، ل) تکرار شده است و با سایر نسخه‌ها متفاوت است.

• گفتنی است که خالقی مطلق در این ۵۲ بیت ۶ بار ضبط ک را به دست نداده است.

۲. پایان همسانی دو دستنویس

پیشتر گفتیم که دو نسخه از آغاز صفحه ۱۱۸۸ ظفرنامه از هم دور می‌شوند. کافی است ۱۰ بیت آخر صفحه ۱۱۸۷ و ۱۰ بیت نخست صفحه ۱۱۸۸ را مقایسه کنیم تا تفاوت این دو بخش آشکار شود. در این قسمت نیز تقریباً تمام اختلاف نسخه‌ها را، طبق آنچه خالقی مطلق ثبت کرده است، می‌آوریم تا ابعاد اختلاف نسخ و نیز تغییر ارتباط دو نسخه ک-ظ مشخص‌تر شود. آغاز ابیات منطبق است بر بیت ۱۲۹ از صفحه ۴۹۷ جلد پنجم تصحیح خالقی مطلق، و ضبط نقل شده از ظفرنامه است:

۱. چنان [بد] که آمد سپاهی ز روم
بگیتی^۱ ازین^۲ مرز آبادبوم (= ک)
۱. «بگیتی» ضبطی منحصر به ک-ظ است؛ ل، ل، ب: زگیتی؛ دیگر نسخ: بغارت.
۲. «ازین» نیز منحصر به ک-ظ است؛ ل، ل، آ، ل:
بدین؛ ل: بران؛ ژ، س، پ، و، ب: بدان؛ ق، س، آ، ل: برین.

۲. برزم اندرون^۱ مرزبان کشته شد
سر لشکرش زان سخن^۲ گشته شد (= ک)
۱. س: بروم اندرون؛ ق: چنان بد که آن.
۲. ق، آ، ل: زین سخن؛ ل: زان سبب؛ ژ: نیز برگشته.

(۳). تعداد اختلاف الزاماً نشانه خویشاوندی بیشتر و کمتر نیست. ک-ظ عموماً خویشاوندی بیشتری با نسخ «س، آ، ل، ب» نشان می‌دهند؛ به این معنی که در ضبط‌های منفرد و افتادگی‌ها و افزودگی‌ها با این چهار نسخه شباهت بیشتری دارند، ولی در تعداد اختلاف ممکن است به دلایلی (و در رأس آنها کتابت الفطری نسخه‌ها) تعداد موارد اختلافشان با این نسخ بیشتر از برخی نسخ دیگر باشد.

۳. چو آگاهی آمد بنزد همای
که رومی نهاد اندرین^۱ مرز پای (= ک)
۱. ل، ژ، ق، ل، آ، لن، لی، لن، آ، ب: اندران.
۴. یکی مرد بد نام او رشنواد^۱ (ک: رشتواد)
سپهد بد و هم^۲ سپهبنزاد
۱. لن: رستواد.
۲. ل، ق: بد او هم؛ ژ: سپهد بد و گرد و مهترنژاد؛ س، لن، س، پ: عرض گاه بنهاد و روزی بداد (از این بیت و بیت ۶ یک بیت ساخته و یک بیت و دو نیم بیت را حذف کرده اند).
۵. بفرمود تا برکشد^۱ سوی روم
بشمشیر ویران کند مرز و^۲ بوم (= ک)
۱. ق: بیرون کند.
۲. ضبط «مرز و» جز ک-ظ فقط در ق، لن^۲ هست (نیز ل: مرز بوم)؛ ژ: زاد و بوم؛ ل^۳: بغارت برد اندر آباد بوم؛ دیگر نسخ: بشمشیر ویران کند روی بوم؛ ب: بیت را ندارد.
۶. سپه گرد کرد آنگهی^۱ رشنواد^۲
عرض گاه بنهاد و دیوان نهاد^۳ (= ک)
۱. ضبط «آنگهی» جز ک-ظ در لی، ل^۳، آ، ل^۲ هست؛ دیگر نسخ: آن زمان.
۲. لن: رستواد.
۳. ضبط «دیوان نهاد» منحصر به ک-ظ است؛ لن^۲: بدون «و»؛ ق: بزد کوس شاد و سپه برنهاد؛ پ: سپهد بد و هم سپهبنزاد (مصرع دوم بیت ۴ را تکرار کرده است)؛ ژ (نیز خالقی مطلق، بدون نمودن نسخ دارای این ضبط): روزی بداد؛ ب: بیت را ندارد.
۷. چو بشنید داراب^۱ شد شادکام
بنزدیک او رفت و پرسید^۲ نام (= ک)
۱. ق، لن: داراب بشنید.
۲. ضبط «پرسید» منحصر به ک-ظ است؛ دیگر نسخ «بنوشت» یا «بنیشت» دارند.
۸. سپه چون فراوان شد از هر دری
همی آمد از هر سوی^۱ لشکری^۲ (= ک)
۱. ل^۳: ز هر سویکی (تفاوت «سویی/سوی») را به شمار نیاوردیم.
۲. س، ق، ق: مهتری.
۹. بیامد ز کاخ^۱ همایون همای
خود و مرزداران^۲ پاکیزه رای (= ک)
۱. لن، ق، لن: به کاخ.
۲. «مرزداران» جز ک-ظ فقط در لن، ل^۲ هست؛ ل، ل^۲: ب: پالاید؛ ل، ژ، ق، س، آ، ق، آ، پ، و، لن: پالود.
۱۰. بدان تا سپه پیش او بگذرد^۱
تن و^۲ نام و^۳ دیوانها بشمرد^۴ (= ک)
۱. ل، ل: بگذرند-بشمرند.
۲. لی: تن؛ و: همه؛ ژ: بدو؛ س، س: برو.
۳. ژ، س، س، آ، لی، ل، آ، پ، آ، ل: نام؛ ق: رد و موبد و پهلوان بشمرد.
- مصراع نخست ژ ظاهراً بازنویسی شده است و «بدان سو سپه» نوشته اند.
- دو نسخه ک و ظ در این ۱۰ بیت فقط یک تفاوت در نقطه گذاری «رشنواد/رشتواد» (بیت ۴) دارند و چهار بار ضبط مشترکشان در هیچ نسخه دیگری نیامده است. اما در ادامه و در آغاز صفحه ۱۱۸۸ ظفرنامه قضیه کاملاً متفاوت است. ده بیت نخست این صفحه را ببینید:
۱. همی بود چندی^۱ بران^۲ پهن دشت
چو^۳ لشکر فراوان برو^۴ بر گذشت
۱. لن: خندان؛ ق: چندان؛ ژ: رفت لشکر.
۲. لی: بدان.
۳. پ: ز.
۴. لی: فراوان بدو؛ ق: که لشکر به یکباره بروی گذشت؛ ک: بدان تا سپه پیش او؛ لن: بیت را ندارد.
- ضبط ک در مصراع دوم منحصر به فرد و نادرست است و تکرار مصراعی دیگر است.
۲. چو داراب را دید با فر و برز
بگردن برآورده فولاد گرز (= ک)
- خالقی مطلق ضبط «فولاد» را فقط از لن، ل^۲ نقل کرده است؛ دیگر نسخ: پولاد.
- بیتی که در چاپ خالقی مطلق به شکل «توگفتی همه دشت پهنای اوست/ زمین زیر پوینده بالای اوست» آمده است، در ظ نیست ولی در ک هست (ژ نیز این بیت را ندارد).
۳. چو دید آن بر و^۱ چهره دلپذیر
ز پستان مادر ببارید^۲ شیر
۱. ک، س: پری چهره؛ ژ: رخ و پیکر؛ س: چو دیدش بران برزبالا همای/ بموبد چنین گفت کای رهنمای؛ لی، آ: بیت را ندارد.
۲. ضبط «ببارید» جز ک-ظ در ل^۲ هست؛ لن، ل^۲: ب: پالاید؛ ل، ژ، ق، س، آ، ق، آ، پ، و، لن: پالود.

۱. لی، آ: کاراگهان ناگهان.
۲. ک: بدان را؛ و: ازان تا.
- ضبط تمام نسخ جز ظ و ل^۲ «نماند سخن» است.
- چنان که می‌بینید در ۱۰ بیت نخست صفحه ۱۱۸۸ ظفرنامه، ارتباط ضبط‌های ک و ظ از بین می‌رود. این دو نسخه فقط در سه بیت ضبط دقیقاً یکسان دارند (که در دو تا از این سه بیت بیشتر نسخه‌ها ضبط یکسانی دارند، نه فقط این دو نسخه) و فقط یک ضبط منحصر به این دو نسخه (و یک ضبط که جز این دو تنها در یک نسخه دیگر آمده) در این ابیات هست، و در مقابل اختلاف‌هایشان در ۷ بیت اغلب اختلاف‌های بزرگ و آشکاری است. ضمناً ظ یک مورد افتادگی دارد که ک با آن همراهی نمی‌کند و چند بار در ک ضبط‌های منحصر به فردی می‌بینیم که هیچ ارتباطی به سایر نسخه‌ها ندارد. به نظر می‌رسد در این ابیات ک نسخه‌ای است که از مادر نسخه قبلی نوشته شده است و مادر نسخه ظ تغییر کرده است.

چنان که در نمونه‌های فوق دیدیم، شباهت دو نسخه «کراچی مورخ ۷۵۲» و «حاشیه ظفرنامه مورخ ۸۰۷» در بازه مورد بررسی (اگر از سهوهای آشکار و تصحیف‌ها/نقطه‌گذاری بگذریم) از شباهت گذشته و آن را باید یکسانی نامید و بی‌تردید بیش از هر شباهتی است که در نسخه‌های کهن معهود است. علی‌الخصوص بسیار بیش از شباهتی است که در نسخ اساس تصحیح خالقی مطلق می‌بینیم. در این خصوص احتمالات و فرضیات چندی به ذهن متبادر می‌شود:

۱. نخستین و محتمل‌ترین برداشتی که به ذهن می‌رسد (و چنان که خواهیم دید احتمالاً تنها برداشت درست) این است که این دو نسخه، در بازه مورد اشاره، در یک یا دو پشت، از روی یک مادر نسخه نوشته شده‌اند؛ یعنی در این بازه می‌توان از هر یک از این نسخه‌ها برای تصحیح خطاها و سهوها و تصحیف‌های نسخه دیگر سود جست و ضمناً می‌توان مادر نسخه مشترک آنها را - که دست کم متعلق به نیمه نخست قرن هشتم بوده است - بازسازی کرد. ضمناً دانستن این که نیم‌قرنی پس از کتابت ک نسخه‌ای در شیراز نوشته شده است که بخشی از آن از روی مادر نسخه ک نوشته شده است شاید در تشخیص مسیر و نحوه انتقال

۴. بپرسید و گفت^۱ این سوار^۲ از کجاست بدین برزو این شاخ و بالای راست^۳
۱. لی، آ: بپرسید گفت (خالقی مطلق ضبط ک را نیاورده است و در عکس ما هم خوانا نیست؛ هر چند بود و نبود «و» اغلب تعیین‌کننده نیست).
۲. ژ: جوان.
۳. ق^۲: بدین برز و بالای و این رای راست؛ ک: که چندین پیچد چپ و دست راست؛ دیگر نسخ: بدین شاخ و این برز بالای (ل، ق، ل^۲: برز بالای) راست؛ س: این بیت را پس از بیت ۵ آورده است.
- ضبط ک منحصر به فرد است و ارتباطی با سایر نسخ ندارد. ضبط ظ احتمالاً از سهو کاتب ناشی شده است.
۵. گمانم^۱ که این^۲ نامداری بود خردمند و جنگی^۳ سواری بود (= ک)
۱. ضبط «گمانم» منحصر به ک - ظ است؛ ژ: نباید؛ س، لی، لن، آ، آ: همانا؛ ل^۲: بماند؛ دیگر نسخ: نماید؛ پ: بیت را ندارد.
۲. ژ: او.
۳. ژ: سنگی.
- بود و نبود «و» بعد از خردمند را ثبت نکردیم.
۶. دلیر و سرافراز و گنداورست ولیکن سلیحش^۱ نه اندر خورست (= ک)
۱. لی، ل^۲، و: سلاحش.
۷. چو داراب^۱ را فرمند^۲ آمدش سپه را سراسر پسند آمدش
۱. آ: سهراب.
۲. ک: فرمند = س، لن، ل^۲، ل^۱، ب - و: فره مند؛ ظ = ل، ل^۲، س، آ، لی، ل^۲، پ، آ؛ ق^۲: فرمند.
۸. از اختر^۱ یکی روزگاری^۲ گزید زبهر سپهد چنان چون سزید
۱. ک: ز اختر = ل، س، ق، س، ق، ۲، ل^۲، ل^۱، ۳، و، آ (ظ = لن، پ، لن، ۲، ب).
۲. ل: روزگارش.
- خالقی مطلق فقط ضبط س، س^۲، لن، ب را برای «روزگاری» ثبت کرده و از جمله ضبط ک را نیاورده است.
۹. چو جنگ آوران را یکی گشت رای ببردند لشکر ز پیش^۱ همای (= ک)
۱. س: ز نزد.
۱۰. فرستاد بیدار کاراگهان^۱ بدان تا^۲ بماند سخن در نهان

نسخه‌ها و تأثیر خانواده‌های گوناگون نسخه‌های شاهنامه بر یکدیگر در سده‌های هشتم و نهم مفید باشد.

۲. فرض دیگر این است که نسخه‌ک جعلی باشد و از روی ظ نوشته شده باشد. هرچند رد کردن کامل این فرض ممکن نیست، احتمال درستی آن بسیار بسیار کم است. زیرا:

- اگر دو نسخه در تمام محتوای ک همسان بودند، ممکن بود بتوان فرض جعلی بودن ک (و در نتیجه نوشته شدنش از روی ظ) را جدی‌تر گرفت، ولی دیدیم که چنین نیست.
- منطبق نبودن مواضع اختلاف دو نسخه با محلّ پس و پیش شدن صفحات ظ هم دلیلی است علیه جعلی بودن نسخه کراچی؛ زیرا اگر این مواضع بر هم منطبق بودند، ممکن بود بتوان حدس زد که کاتب ک با دیدن گسستگی، به خیال افتادگی متن در ظ، بقیه متن را از نسخه دیگری رونویسی کرده است؛ ولی چنین نیست و مواضع افتراق و همسانی این دو نسخه، فقط در یکی از شش مورد بر آغاز یکی از صفحات ظفرنامه منطبق است، که این به احتمال ناشی از تصادف است و لا غیر.

- ضبط‌های متعددی هست که در ک درست است و در ظ تحریف شده (این موضوع در نقطه‌گذاری واژه‌هایی مثل «بباز/بتاز»، «کستی/کشتی» «باز/بار» و... بیش از سایر موارد است) و در این بازه و در ضبط‌های همسان و هم‌ریشه، ک در مجموع صحیح‌تر و مضبوط‌تر از ظ است. نمی‌توان انتظار داشت که جاعلی، نسخه ظفرنامه را اساس جعل قرار داده باشد، ولی فقط در قسمتی از متن، و نه تمام آن، و علاوه بر رونویسی، این نسخه را تصحیح فاضلان‌ای هم کرده باشد، آن هم نه فقط در یکی دو صفحه و چند مورد، بلکه در تمام طول بخش همسان!

بنابراین دلایل متنی به نفع اصالت و قدمت نسخه کراچی است.

۳. فرض دیگر این است که ظ را از روی ک نوشته باشند.^(۱) این فرض هم نادرست است، زیرا:

- اولاً طبیعی است که اگر کاتبی در سال ۸۰۷ ق متن را از

(۱). با توجه به تاریخ تدوین شاهنامه مستوفی (۷۱۴ الی ۷۲۰ ق) احتمال این که خود نسخه کراچی، که مورخ ۷۵۲ است، یکی از نسخی بوده باشد که مستوفی در دست داشته، منتفی است.

روی نسخه‌ای مورخ ۷۵۲ ق بنویسد، تمام متن و نه فقط بخشی از آن را از روی همان مادر نسخه رونویسی کند؛ چرا که رونویسی متن از روی چند نسخه معمولاً معلول افتادگی و آسیب‌دیدگی نسخ اساس بوده، ولی نسخه کراچی کامل است.

ثانیاً اگر ظ در سایر بخش‌ها ضبط‌های کهن و صحیح فراوان داشت، ممکن بود فرض کنیم که آن بخش‌ها از روی نسخه بسیار کهنی نوشته شده است و کاتب مواضع افتادگی آن نسخه را از روی ک کامل کرده است، ولی چنین نیست (ر. ک. متینی، ۱۳۸۸؛ خطیبی، ۱۳۹۴).

در مقابل، با توجه به بی‌دقت و کم‌سواد بودن کاتب ظ، انتظار می‌رود که او خطاهای نسخه اساس کتابت خود را نگه داشته باشد و قادر به تصحیح آنها نبوده باشد؛ ولی خطاهای متعددی (از جنس خطاهایی که در نمونه‌های این گفتار دیدیم) در ک هست که در ظ تکرار نشده است. بنابراین، فرض نوشته شدن ظ از روی ک هم معقول نیست.

از آنچه گفته شد در یافته می‌شود که دو نسخه «کراچی مورخ ۷۵۲» و «حاشیه ظفرنامه مورخ ۸۰۷» در بازه مورد بررسی، به احتمال نزدیک به یقین، در یک یا دو پشت، از روی مادر نسخه‌ای یکسان نوشته شده‌اند. این موضوع نتایج ضمنی‌ای دارد که در ادامه بدانها اشاره خواهیم کرد:

اگر متن ظ - چنان که تا امروز فرض شده است - همان نسخه مصحح حمدالله مستوفی باشد،^(۲) حدس ابوالفضل خطیبی (۱۳۹۴: ۱۴) از یک نظر به صواب نزدیک‌تر است: احتمالاً مستوفی شاهنامه‌اش را، چنان که ظاهراً خود گفته

(۲). چنان که پیشتر اشاره شد، تا امروز کسی در این همانی ظ و شاهنامه مستوفی شک نکرده است، اما بهترین راه اثبات این قضیه بررسی و مقایسه نسخه ظفرنامه و شاهنامه استانبول مورخ ۸۰۸ ق، محفوظ در موزه آثار اسلامی و ترک (به شماره ۲۰۴۲) با نسخه حاضر است. اگر معلوم شود این دو شاهنامه مکتوب در حاشیه ظفرنامه‌ها از روی یک متن نوشته شده‌اند، تقریباً قطعی می‌شود که هر دو را از روی همان متنی نوشته‌اند که مستوفی خود تنظیم کرده است. اما اگر این دو متن با هم متفاوت باشند، الزاماً خلاف آن فرض اثبات نمی‌شود، چون کاتب نسخه استانبول، محمدبن سعیدبن عبدالله حافظ قاری، در نوشتن متون حماسی دستی داشته است و نسخه 2780 OR. موزه بریتانیا (شامل گرشاسپ‌نامه، بهمن‌نامه، کوش‌نامه و شهنشاهنامه احمدبن محمد تبریزی) و به احتمال قریب به یقین نسخه شاهنامه Ms.P. 114 کتابخانه چستربینی در دو بلین نیز کتابت اوست و شاید خود متن دیگری را جایگزین متن مصحح مستوفی کرده باشد.

و معمولاً پذیرفته شده است (از جمله نک. متینی، ۱۳۸۸: ۲۲۱)، با مقابله و التقاط «کمابیش پنجاه» نسخه ترتیب نداده است؛^(۱) چرا که متن ظ دست‌کم در یک محدوده حدود ۸۰۰۰ بییتی، با کمترین تغییر، از روی یک نسخه اساس نوشته شده است. البته خطیبی (همانجا) می‌نویسد:

به گمان من، حمدالله، مانند کاتبان دیگر شاید فقط یکی از نسخه‌های شاهنامه زمان خودش را در حاشیه ظفرنامه کتابت کرده است... چه کسی می‌تواند ثابت کند که حمدالله مستوفی به‌واقع نسخه‌های شاهنامه را با یکدیگر مقابله کرده و صحیح‌ترین ضبط‌ها را برگزیده است؟!

حال نتایج بررسی ما نشان می‌دهد (با فرض این که حاشیه ظفرنامه همان شاهنامه مستوفی باشد):

- اول. مشخص است که این نسخه در تمام طول شاهنامه از روی یک مادر نسخه نوشته نشده است و دست‌کم در بازه‌ای که در این گفتار بررسی کردیم، مادر نسخه‌اش با مادر نسخه سایر قسمت‌ها فرق دارد و همان مادر نسخه کراچی است؛
- دوم. در این بخش (و احتمالاً در هر بخش دیگری از شاهنامه) مستوفی به التقاط و به‌گزینی نسخه‌ها دست نزده است، بلکه یک نسخه را (و لابد نسخه‌ای را که در آن بخش کهن‌تر یا صحیح‌تر و مضبوط‌تر یافته) عیناً رونویسی کرده است.^(۲)

۴. همسانی دو دستنویس ک و ظ در این بازه بر اعتبار متن ک نیز می‌افزاید؛ چون نشان می‌دهد که آن دستنویس با حدّاقل تغییر از نسخه‌ای مقدم بر ۷۲۰ق (و به فرض یکسانی شاهنامه مستوفی و ظ، از نسخه‌ای مقدم بر ۷۱۴ق) رونویسی شده است.

۵. چنان که در نمونه کوچکی دیدیم، این دو نسخه، در بخش‌هایی که اشتراک ضبط دارند، به ترتیب تاریخی با نسخ «استانبول ۷۸۳/ مجعول ۹۰۳»، «لیدن ۸۴۰»، «آکسفورد ۸۵۲»، «لندن ۸۹۱» و «برلین ۸۹۴»

(۱). درباره ضبط بیت «در آن / در این» نسخه‌ها اندرین روزگار / کمابیش پنجاه دیدم شمار» و منظور مستوفی و برداشت پژوهشگران از آن نک. خطیبی، ۱۳۹۴.

(۲). هر چند موضوع این گفتار گنجایش بررسی زنجیره خویشاوندی این دو نسخه را در تمام متنتان ندارد، این را نباید نگفته گذاشت که پاره‌های مختلف ظ احتمالاً بر مبنای کمتر از ده نسخه پدید آمده است و احتمالاً همیشه، همچون این هشت‌هزارو اندی بیت، بر اساس یک مادر نسخه و بدون دخل و تصرف عمدی در آن نوشته شده است، نه با التقاط و به‌گزینی نسخه‌ها.

خویشاوندی نزدیک‌تری دارند. البته هر یک از دو دستنویس ک و ظ، در سایر بخش‌ها، گاه به دیگر خانواده نسخ (لندن ۶۷۵ و نسخ مربوط بدان) نزدیک می‌شوند. بررسی دقیق این خویشاوندی‌ها از پژوهش‌های مفید در نسخه‌پژوهی شاهنامه خواهد بود.

۶. مقایسه نسخ ک و ظ، و نیز برخی نسخ دیگر شاهنامه (مثلاً لنینگراد ۷۳۳ و استانبول ۷۷۲، یا در سطحی پایین‌تر و در نیمه دوم شاهنامه لیدن ۸۴۰ و پاریس ۸۴۸ و آکسفورد ۸۵۲ و برلین ۸۹۴)، نشان می‌دهد کاتبان شاهنامه الزاماً افرادی خائن به متن و در کتابت هوسباز نبوده‌اند که اعتماد را نشایند! به‌واقع احتمالاً این مایه دگرگونی و آشفتگی در متن نسخه‌های شاهنامه، جز امین نبودن کاتبان، معلول تعدد نسخه‌ها و نیز تشکیل متن‌های التقاطی و دست‌خوردگی‌های عرضی و جنبی (horizontal contamination) در نسخه‌ها نیز هست؛ خواه مورد اخیر از اولین رونویسی‌های ناقص شاهنامه - که به ایجاد نسخ ناقص انجامیده است - ناشی شده باشد، خواه در قرن‌های بعد و بر اثر وفور نسخ متأخر معیوب پدید آمده باشد. این دست‌خوردگی‌های عرضی و «تصحیح‌های قیاسی و اجتهادی»، گاه تصمیمی نبوده است که کاتبانی نالایق در حین کتابت شاهنامه و در لحظه، برای آشناتر یا ملموس‌تر و زیباتر کردن متن شاهنامه گرفته باشند؛ بلکه نوعی تلاش ادیبانه (گیرم با مبنا و روشی غیرعلمی) برای «پیرایش» متن شاهنامه بوده است. نگارنده فعلاً نمی‌داند که آیا تفکیک این دو نوع تغییر از یکدیگر، در متن نسخ موجود یا مادر نسخه‌های آنها، مقدور است یا نه، ولی امیدوار است که بررسی‌های بیشتر این کار را، دست‌کم در مواضعی و تا حدی، شدنی کند.

۷. عاقبت این که ظفرنامه و شاهنامه حاشیه آن را کاتب کم‌سوادی نوشته که سعی کرده تا از خود در متن دست نبرد. او ذوق و فهم خود را در شعر دخیل نکرده، ولی البته متنی که کتابت کرده از بی‌سوادی و شعرنظمی او یکسره مصون نبوده است! این کاتب هر جا که متن را نفهمیده (یا عجله‌اش بر دقتش چربیده) واژه‌ای را اشتباه نوشته یا اصلاً انداخته است. اما گاه بی‌سوادی کاتب سپری است در برابر دخالت او در متن. اثبات خطا و باز یافتن متن اصلی در

حاصل کتابت چنین کاتبی اغلب آسان‌تر است (در این باره از جمله نک. خالقی مطلق، ۱۳۶۵؛ خطیبی، ۱۳۸۲). از طرفی، اگر این نسخه همان نسخه مستوفی باشد، با وجود التقاطی بودنش به هر حال در یکی دو پشت به نسخه‌هایی مقدم بر ۷۲۰ ق (و احتمالاً متعلق به سده هفتم) می‌رسد و در غیر این صورت نیز بر مبنای آنچه در این نوشته نشان دادیم، می‌توان حدس زد که این نسخه در هر بخش (چنان که در این بخش) با وفاداری از روی مادر نسخه‌اش نوشته شده و کاتب آن خود دست به التقاط نسخه‌ها (و در نتیجه آشفته‌تر کردن متن و سخت‌تر کردن کار مصحح) نزده است. در بسیاری قسمت‌های نیمه دوم شاهنامه که ظفرنامه و کراچی اختلاف ضبط دارند، ضبط کراچی نادرست است و احتمالاً ضبط ظفرنامه درست است (یادست کم ضبط مختار خالقی است^(۱)). بر اساس آنچه گفتیم، می‌توان گفت اگر روزی بنا باشد متن مصحح دیگری از شاهنامه ترتیب داده شود، نسخه ظفرنامه باید جزء نسخی باشد که بدانها رجوع می‌شود^(۲).

منابع

- امیدسالار، محمود (۱۳۸۹). سی و دو مقاله در نقد و تصحیح متون ادبی. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
 - چاغمن، فیلیز و پریسلا ب سوچک (۱۳۷۱). «دست‌نویسی شاهانه و دگرگونی‌های آن: سرگذشت یک کتاب». ترجمه کامبیز اسلامی. ایران‌شناسی، ش ۱۶: ۷۳۴-۷۶۴.
 - خالقی مطلق، جلال (۱۳۶۵). «یادداشت‌هایی در تصحیح انتقادی بر مثال شاهنامه (۱)». ایران‌نامه، ش ۱۵: ۳۶۲-۳۹۰.
 - _____ (۱۳۷۵). مقدمه مصحح (← فردوسی، ابوالقاسم).
 - _____ (۱۳۸۹). یادداشت‌های شاهنامه. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
 - _____ (۱۳۹۴). پیشگفتار مصحح (← فردوسی، ابوالقاسم).
 - خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۲). «کاتب خوش ذوق و دردسر مصحح/ درباره کهن‌ترین دست‌نویس کامل "شاهنامه"».
- (۱). طبعاً منظور از «درست» ضبط مادر نسخه این دو دست‌نویس است، نه الزاماً آنچه از قلم فردوسی تراویده است.
- (۲). نگارنده پیشتر (شاپوران، ۱۳۹۶: ۵۶۴) در این باره گفته بود «تقریباً هر جا که این دو نسخه اختلاف دارند ضبط کراچی فاسد است». اکنون می‌تواند بگوید که آن سخن از بی‌دقتی خالی نیست و در بسیاری جاها ضبط کراچی راجح است و اعتبار کراچی بر روی هم هیچ کمتر از ظفرنامه نیست و اهمیت آن در بازیابی ضبط‌هایی که دچار گشتگی و تصحیف شده‌اند بیش از ظفرنامه است.

- نشر دانش، سال بیستم، ش ۳: ۱۸-۲۶.
- _____ (۱۳۹۴). «یادداشت‌های شاهنامه‌شناسی». گزارش میراث، ش ۶۸-۶۹: ۱۱-۱۷.
- رادفر، ابوالقاسم (۱۳۹۱). فردوسی و شاهنامه در آن سوی مرزها. تهران: امیرکبیر.
- رستگار، نصرت‌الله (۱۳۷۷). مقدمه مصحح (← مستوفی، حمدالله).
- ریاحی، محمدامین، (۱۳۸۲). سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شاپوران، علی (۱۳۹۶). «جست‌وجویی در برخی نسخه‌ها و کاتبان شاهنامه (و پیشنهادهایی در نسخه‌شناسی)». در: سرو رشید (یادنامه غلامرضا رشید یاسمی، به کوشش ابراهیم رحیمی زنگنه و سهیل یاری گلدره). کرمانشاه: دیپاچه، ص ۵۵۱-۵۷۴.
- شریف‌زاده، سید عبدالمجید (۱۳۹۳). شاهنامه‌نگاری در ایران. تهران: سوره مهر.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰). «مهر بایسنغر تیموری و کتابت‌های مسعودبن منصوربن احمد متطبب». گزارش میراث، ش ۴۹: ۲۰-۲۳.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۵). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق. ج ۵، ج ۱. کالیفرنیا و نیویورک: انتشارات مزدا با همکاری بنیاد میراث ایران.
- _____ (۱۳۷۷). شاهنامه در حاشیه ظفرنامه (← مستوفی، حمدالله).
- _____ (۱۳۸۶). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق با همکاری محمود امیدسالار و ابوالفضل خطیبی. تهران: بنیاد دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- _____ (۱۳۸۹). شاهنامه. نسخه‌برگردان از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری (کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت، شماره 43 N.C). به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار، نادر مطلبی کاشانی؛ با مقدمه‌ای از جلال خالقی مطلق. تهران: طلایه.
- _____ (۱۳۹۴). شاهنامه. پیرایش جلال خالقی مطلق. ۴ ج. تهران: سخن.
- متینی، جلال (۱۳۸۸). «نخستین و دومین تصحیح شاهنامه از سده هشتم و نهم هجری (شاهنامه مستوفی - شاهنامه بایسنغری)». نامه بهارستان، سال دهم، دفتر ۱۵: ۲۱۱-۲۳۰.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۷۷). ظفرنامه به انضمام شاهنامه. چاپ عکسی از روی نسخه خطی مورخ ۸۰۷ هجری در کتابخانه بریتانیا (Or.2833). به کوشش نصرالله پورجوادی و نصرت‌الله رستگار. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.